

Галина Новікова,

к.біол.н., заввідділом паперознавства Центру
реставрації та консервації НБУВ

Стратегія збереження документних фондів у Національній бібліотеці України імені В.І.Вернадського

У статті висвітлюється еволюція питання збереження національних документних скарбів, постановка проблеми й стратегія її вирішення у НБУВ. Аналізуються фактори, які впливають на поліпшення ситуації, пропонуються конкретні шляхи розв'язання складних моментів, оригінальний моніторинг збереженості документів, система збереження документних фондів НБУВ, досвід якого стане в нагоді аналогічним бібліотекам та організаціям України.

Скільки існують бібліотеки, стільки ж існує проблема збереження фондів, залишаючися однією з найактуальніших і складнорозв'язуваних.

Оскільки НБУВ належить до найбільших книгозбірень світу, трансформацію цієї проблеми ми простежимо на її прикладі, пам'ятаючи, що кожна бібліотека, залежно від свого масштабу, завдань і специфіки, має власну стратегію збереження фондів. На її формування впливають об'єктивні фактори, однакові для всіх великих книгозбірень:

- здешевлення паперу, що розпочалося з другої пол. XIX ст., призвело до погіршення його якості, спричинило суттєве скорочення довговічності. За рахунок вмісту в папері лігніну та високої кислотності

інтенсивність руйнування паперу на рік може досягати близько 5%¹.

- зростають негативні техногенні та антропогенні навантаження на зовнішнє середовище, збільшується шкідливий вплив екологічних факторів на збереженість документів, особливо в кінці XX ст.

- масиви документів пошкоджуються або втрачаються внаслідок природних катастроф, технічних аварій, актів вандалізму в умовах підвищеного ризику деструктивних явищ у суспільстві.

До факторів, ускладнюючих проблему збереження документних фондів, слід віднести критичний стан сховищ; нестачу площ, обладнання і матеріалів; відсутність цільового фінансування консерваційних заходів. Як наслідок, щорічно зростають обсяги робіт по забезпеченню збереженості документів. Ці фактори були визначальними у

формуванні стратегії збереження фондів у НБУВ, яка мала характерні особливості на різних етапах свого розвитку.

У даному матеріалі ми не спинятимемося на історії питання, що є окремою і доволі складною науковою розвідкою, оскільки інформація з аспекту, який становить для нас гострий інтерес, розпорошена по різних архівах, статтях у книгознавчій і бібліотекознавчій періодиці й досі не була предметом конкретного наукового дослідження.

Етапи розвитку стратегії збереження фондів, що коригуватимемо в процесі подальшого вивчення питання, умовно розіб'ємо на такі періоди:

1918-1965 рр. - пріоритетність санітарно-гігієнічної обробки фондів.

1965-1992 - пріоритетність реставрації особливо цінних видань, ремонтно-палітурних робіт з відновлення найбільш ушкодженої частини книжкових фондів і газет. Належна увага приділяється й традиційним для бібліотек питанням ор-

¹ H.Rötzsch, W.Wilcher. Nationales Programm für Konservierung und Restaurierung. Eine Konzeption wird zur Diskussion gestellt // Zentralblatt für Bibliothekswesen. 104 Jg. 1990, Heft 3. - S.97-102.

ганізації збереження фондів, профілактичним заходам.

1992-1995 - створення Центру консервації і реставрації (ЦКР) та формування його концепції. Політика збереження фондів набуває системного характеру.

1995-1998 рр. - пріоритетність превентивної консервації, перехід політики збереження фондів на якісно новий - державний рівень.

З 1998 р. - в перспективі на третє тисячоліття - пріоритетність створення страхового фонду, забезпечення збереженості нетрадиційних носіїв інформації - мікроформ.

На першому етапі діяльності Бібліотеки вивчався досвід проведення дезінфекційних робіт в архівах, Зоологічному музеї ВУАН, Дослідній сільськогосподарській станції, у великих бібліотеках західної Європи. Аспект захисту документів від біологічних шкідників, починаючи з 1926 р., постійно перебував у полі зору фахівців². З 1928 р. питаннями збереження фондів займалася і спеціальна бібліотечна комісія з охорони книжок. У бібліотекознавчій та науковій пресі її діяльність досі не висвітлена, як і однієї з комісій ВУАН, що мала аналогічні завдання. Їх напрацювання й висновки становлять безперечний інтерес і мають стати предметом окремого дослідження.

На другому етапі, а саме в 1965 р., створюється відділ видання і реставрації книг, який реставрує, ремонтує та опрацює газети періоду становлення радянської влади. Щоб прискорити роботи з опрацювання поточних газетних видань (на договірних засадах), залучаються палітурники Київського побутокombінату №2. На жаль, сьогоднішня фінансова скрута не дає можливості скористатися цим досвідом.

До кінця 70-х років було опрацьовано близько 30 тис. комплектів газет, у тому числі весь газетний фонд спецхрану.

З середини 70-х років у Бібліотеці формується парк ксеро-, фото та мікрофільмуючої техніки для обслуговування читачів копіями документів; створюється база для розвитку одного з напрямів консервації - репрографії.

У 1979 р. в структурі НБУВ виділяється відділ гігієни та реставрації (із сектором оправи). Реставратори для підвищення кваліфікації стажуються в кращих реставраційних центрах Москви, Ленінграда, Тбілісі, Києва, в Німеччині. В практику збереження фондів запроваджуються методи реставрації найцінніших книг та реконструкції оправ. Особлива увага концентрується на питаннях спеціальної обробки ушкоджених водою і пліснявою документів, які постраждали під час гасіння пожежі 1964 р.

Для збільшення обсягів та підвищення ефективності дезінфекційних робіт приміщення Подільської філії обладнується пароформаліновою камерою, створюється спеціальна група дезінфекторів.

З організації ЦКР розпочинається новий етап в еволюції стратегії збереження фондів. До Центру ввійшло два науково-виробничих підрозділи. Це - відділ паперознавства (чотири фахівці - хіміки й мікологи) і сектор технологій консервації книг та рукописів (два хіміки-технологи), два виробничих відділи: реставрації (п'ять реставраторів) та відділ оправи (23 спеціалісти).

Для кожного підрозділу ЦКР визначено пріоритетні функції.

Відділ паперознавства - впровадження методів та технологій превентивної консервації:

- моніторинг збереженості документів;
- контроль-кліматична робота;
- паспортизація книгосховищ;
- біологічний нагляд;
- дезінфекція та дезинсекція ушкоджених документів;
- організація рятувально-відновлюваних робіт на випадок аварійної ситуації.

Сектор технологій консервації книг та рукописів - розробка і впровадження методів стабілізації та реставрації:

- комплексний аналіз властивостей документних матеріалів;
- контроль методів та матеріалів, що використовуються в стабілізаційних і реставраційно-палітурних технологіях.

Відділ реставрації - відновлення та/або поліпшення експлуатаційних властивостей особливо цінних документів.

Відділ оправи - ремонтно-палітурні роботи:

- поточний ремонт та опрацювання книг, підшивок газет, а також усіх нових надходжень (видань у м'яких обкладинках);

- виготовлення первинних засобів зберігання документів.

Загальна для всіх підрозділів ЦКР функція - розробка наукових, організаційно-методичних та технологічних основ збереження фондів і створення нормативної бази збереження.

Центру надано статус науководослідного і координаційно-методичного органу з питань збереження документних фондів бібліотек НАН України. Його концепція базується на узагальненні вітчизняного та зарубіжного досвіду в цій галузі, на результатах власних досліджень, на підсумках виконання трирічної наукової теми «Екологія книгосховищ та її вплив на фізичне збереження бібліотечних фондів»³, основою якої став моніторинг збереженості документів. Він ставив такі завдання:

- спостереження за змішувачістю збереженості (визначення характеру природного старіння матеріальної основи документів (МОД) і встановлення фізико-хімічних, механічних та біологічних пошкоджень);

- виявлення причин змішувачістю збереженості (контроль факторів екологічної системи книгосховищ: температури, відносної вологості і газового складу повітря; характеру й інтенсивності освітлення фондів; запиленості документів; факторів, діючих в екстремальних ситуаціях, а також мікологічний та ентомологічний контроль фондів і мікробіологічний контроль повітря);

- аналіз та оцінка змішувачістю збереженості (механізмів й інтенсивності фізико-хімічних, механічних і біологічних пошкоджень; хімічних та фізико-механічних параметрів МОД, що характеризують рівень збереженості документів).

Метою моніторингу збереженості було:

- прогнозування передбачуваної змішувачістю збереженості документних фондів на перспективу;

- розробка стратегії (концепції та комплексної системи) збереження документних фондів;

³ Екологія книгосховищ та її вплив на фізичне збереження бібліотечних фондів: (Заключний звіт) НБУ ім.В.І.Вернадського: Керівник теми Г.М.Новікова. - №ДР 0195И24752; Інв. №039И0/4678. - К., 1996. - 131 с.

² История Центральной научной библиотеки Академии наук Украинской ССР. - Киев: Наук. думка, 1979. - 227 с.

- *реалізація* (у межах конкретної програми) заходів, спрямованих на попередження та/або усунення негативної дії факторів екологічної системи книгосховищ на збереженість документних фондів.

Моніторинг дав можливість встановити, що вся різноманітність факторів, діючих в умовах Бібліотеки: **абіотичних** (мікрокліматичні параметри та газовий склад повітря; запиленість; освітленість; документи як об'єкт зберігання, субстрат для розвитку біодеструкторів і фактор, що впливає на санітарний стан сховищ; неконтрольовані ситуації) та **біотичних** (мікроміцети, бактерії, комахи, гризуни), а також **людський фактор**, пов'язаний з управлінням технологіями зберігання і безпосередньо контактуючий з документами під час їх обробки й використання, являють собою функціонально цілісну та динамічну структуру - екологічну систему книгосховищ. Складна взаємодія і взаємозв'язок факторів такої багатокомпонентної системи й визначають збереженість документа, що розуміється як стан, котрий характеризується ступенем утримання його експлуатаційних властивостей. Збереженість забезпечується комплексом консерваційних заходів: профілактичних, стабілізаційних, реставраційних та/або ремонтно-палітурних.

Відповідно до завдань і мети моніторингу збереженості документів було проведено вибіркоче обстеження близько одного млн. од.зб.; проаналізовано механізми та інтенсивність хімічного, механічного і мікологічного ушкоджень матеріальної основи документів; встановлено залежність процесів її старіння від зовнішніх факторів, а також природи та довговічності матеріалів; спрогнозовано потенціальну небезпеку посилення пошкоджень в умовах, характерних для обстежених книгосховищ; визначено обсяги відновлювальних робіт і пріоритетні напрями діяльності із забезпечення збереженості 13,5 млн. фонду НБУВ.

Оцінка фізичного стану документів та встановлення його прямої залежності від конкретних умов зберігання дали змогу сформулювати принципово новий підхід до розв'язання проблеми збереження фондів. Змінюється традиційне уявлення про збереження як галузь діяль-

ності, пов'язаної переважно з реставрацією особливо цінних документів, що донедавна було характерно для політики збереження у великих бібліотеках колишнього Радянського Союзу.

У ЦКР розпочалися розробка і впровадження організаційних, методичних і технологічних основ збереження документів у рамках ефектної, цілісної та гнучкої системи, яка охоплює наукові принципи й способи організації збереження.

Система збереження фондів у НБУВ включає:

- наукові дослідження в галузі консервації документів (екологічний моніторинг книгосховищ; комплексна наукова експертиза фізичного стану документів, розробка та впровадження раціональних технологій превентивної консервації, стабілізації його обробки, реставрації);
- створення нормативної та науково-методичної бази збереження;
- удосконалення структури управління технологіями збереження;
- заходи із забезпечення збереженості документів у процесах їх обробки, використання та зберігання;
- роботу контрольно-кліматичної служби;
- створення страхового фонду і збереження інформації;
- розробку політики охорони фондів та забезпечення їх безпеки;
- розробку і впровадження програми рятувально-відновлюваних заходів на випадок виникнення аварійної ситуації або стихійного лиха;
- підвищення рівня знань персоналу з питань збереження фондів.

Нині в політиці збереження фондів НБУВ стратегічно-пріоритетною вважається *превентивна консервація* як комплекс профілактичних заходів, спрямованих на мінімізацію пошкоджувальної дії на документи зовнішніх екологічних факторів або випадкових неконтрольованих ситуацій та уповільнюючих процеси природного старіння їх матеріалів.

Така форма консервації дає змогу максимально поліпшити збереженість якомога більшої кількості документів за умов мінімального втручання в них. Саме тому превентивній консервації віддаються пріоритети в світовій бібліотечній та архівній практиці.

Особлива увага приділяється

двом тісно пов'язаним технологічним напрямкам превентивної консервації: контрольно-профілактичному і забезпеченню нормативних умов зберігання та використання документів. Їх основою стала створена в НБУВ контрольно-кліматична служба. Вона здійснює постійний контроль умов зберігання, в тому числі температурно-вологісного, санітарно-гігієнічного й світлового режимів; інформує про виявлені порушення зберігачів фондів, інженерно-технічну та господарську служби Бібліотеки; прогнозує «поведінку» документних матеріалів на перспективу, своєчасно, з огляду на специфіку приміщень сховищ та відповідно до зовнішніх кліматичних умов, здійснює заходи з нормалізації режимів зберігання; проводить регулярну перевірку вимірювальних приладів і контролює правильність їх експлуатації. Здійснюється планова паспортизація книгосховищ за розробленим у ЦКР екологічним паспортом. За її результатами розробляються конкретні для кожного сховища плани першочергових заходів, спрямованих на усунення виявлених невідповідностей умов зберігання нормативним вимогам; узагальнюються потреби Бібліотеки щодо організації збереження фондів у майбутньому.

Налагоджено систематичний мікробіологічний контроль повітря сховищ, а також мікологічний нагляд за станом приміщень і документів (у тому числі й усіх нових надходжень). Це дає змогу своєчасно виявляти та ліквідувати осередки зараження. Запобігання масовому розповсюдженню плісняви забезпечує мікологічну безпеку і для документів, і для працюючих з ними людей.

З метою своєчасного виявлення ушкоджених документів здійснюється планове (вибіркоче), а в аварійних ситуаціях - суцільне обстеження фізичного стану фондів. Ефективність планових обстежень суттєво підвищилася після запровадження розробленого фахівцями ЦКР методу кількісної оцінки фізичного стану книг з використанням статистичної обробки даних⁴.

Нормативний санітарно-

⁴ *Новікова Г., Скобець І.* Кількісна оцінка стану фізичного збереження бібліотечних фондів (з використанням прикладної статистики) // *Бібл. вісн.* - 1996. - №3. - С.15-18.

гігієнічний стан сховищ підтримується систематичним знепилюванням фондів у санітарний день з обов'язковим контролем обсягів та якості виконуваних робіт. В аварійних ситуаціях оперативно організуються рятувально-відновлювальні роботи.

У НБУВ для збільшення обсягів дезінфекційної обробки ушкоджених пліснявою документів створено дезкомплекс, обладнаний двома дезкамерами (для масової параформалінової дезінфекції книг) та спеціальною витяжною шафою (для індивідуального посторінкового знезаражування особливо цінних документів). Суворе дотримання послідовності технологічних операцій та обов'язковий мікологічний контроль до і після дезобробки суттєво підвищили її ефективність.

Належна увага приділяється традиційним для НБУВ формам консервації - реставрації, опрацюванню та ремонтно-палітурним роботам. Відновлювальні види робіт значно ускладнюються, впроваджуються нові науково-обґрунтовані технологічні заходи реставрації, що дозволяють повертати в науковий обіг Бібліотеки цінні документи: рукописні та рідкісні книги, гравюри, картографічні матеріали, нотні видання тощо. У відділі оправи (з 1996 р.), застосовується технологія виготовлення оправ для газетних комплектів із шиттям окремих зшитків, що значно підвищує якість робіт. Упродовж п'яти років існування Центру обсяги й різноманітність виконуваних у його виробничих відділах робіт досить великі і вони не зменшуються (див. табл.).

Високій якості реставраційних та палітурних робіт значною мірою сприяє комплексний хіміко-технологічний контроль реставраційних матеріалів і речовин, аналіз розмірно-структурних та фізико-хімічних властивостей документів, що надходять на реставрацію.

Удосконалюється організація збереження фондів. З цією метою регламентуються функції підрозділів Бібліотеки щодо створення і підтримання нормальних умов для забезпечення фізичної цілісності та інформаційної цінності документів у процесах формування, обробки, використання і зберігання фондів. Дотримання персоналом відповідних підрозділів виконавчої та тех-

нологічної дисципліни контролює спеціальна комісія з питань збереження фондів.

Організаційно-методичний напрям у системі збереження фондів НБУВ включає створення нормативної бази управління збереженням. Для цього розробляється організаційно-розпорядча документація (положення, інструкції, правила), що регламентують діяльність Бібліотеки з цих питань; видаються інструктивно-методичні рекомендації з питань консервації документів.

Відповідно до розробленої навчальної програми постійно підвищується рівень знань персоналу НБУВ у галузі збереження фондів.

Упродовж п'яти років функціонування ЦКР результати науково-практичної та організаційно-методичної роботи фахівців ЦКР з питань збереженості документів були оформлені у вигляді наукових звітів, сорока статей та повідомлень, опублікованих у вітчизняних та зарубіжних виданнях. Досвід організації збереження фондів у НБУВ неодноразово обговорювався на міжнародних конференціях, зокрема і на такій, як «Стратегія збереження національного культурного надбання. Бібліотеки й архіви» (Київ, 16-18 лютого 1995 р.) за програмою IFLA - «Збереження і консервація» (РАС).

Останнім часом ситуація із забезпеченням безпеки та збереженості документних фондів різко загострилася, що характерно для переважної більшості бібліотек та архівів України, де зберігається близько двох млрд. од.зб., серед яких кожен сотий документ можна віднести до категорії особливо цінних і рідкісних.

Загрозливе погіршення збереженості документів, незадовільність організаційних та матеріально-технічних умов їх зберігання, недостатність висококваліфікованих кадрів, хронічне недофінансування цієї галузі бібліотечної та архівної діяльності - всі ці питання потребують якомога скорішого вирішення. Отже, **необхідно розробити й здійснити єдину в Україні національну стратегію збереження.**

Як свідчить зарубіжний досвід держав-членів ІФЛА та Міжнародної ради архівів, успішне розв'язання проблеми збереження можливе лише за умов активізації дій та кооперування зусиль бібліотек і архівів

на державному рівні в рамках національної програми збереження при підтримці широкого загалу.

З огляду на сучасну світову тенденцію, політика збереження фондів у НБУВ, починаючи з 1995 р., поступово переходить на якісно новий - державний рівень. Саме в тому ж році було розроблено Концепцію Національної програми збереження документних фондів України⁵. Сьогодні її взято за основу проекту Закону України про Національну програму збереження бібліотечних і архівних фондів, яким визначається стратегія державної політики в галузі збереження культурного, історичного, наукового надбання та інформаційного ресурсу країни. Національна програма покликана оптимізувати й скоординувати використання технологічних засобів, матеріальних, кадрових та фінансових ресурсів, а також наукового і виробничого потенціалу держави для створення базових умов розвитку діяльності бібліотек та архівів у галузі збереження фондів. Кожний з окремих проектів програми обґрунтовано економічною доцільністю, підтверджено експертною оцінкою його перспективності.

У створенні проектів Закону та Національної програми безпосередню участь беруть фахівці НБУВ. За розробленою ними анкетною здійснено анкетування бібліотек і архівів, у тому числі й 98 бібліотек НАН України з 26мільйонним фондом. Статистична обробка отриманих даних стосовно умов зберігання, стану збереженості та політики збереження документів дозволила визначити потреби Національної програми щодо організації збереження державного документного фонду, обсягів фінансування її окремих проектів.

Один з них - «Створення страхового фонду» - втілюється в НБУВ уже сьогодні. Бібліотека оснащується сучасною мікрофільмуючою технікою та обладнанням відповідно до проекту «Створення системи мікрофільмування в Національній бібліотеці України імені В.І.Вернадського»; його реалізація стала можливою завдяки фінансовій підтримці ЮНЕСКО, Міжнародного фонду «Відродження», Регіональ-

⁵ Бровкін А. Концепція національної програми збереження документальних фондів України // Бібл. вісн. - 1995. - №3. - С.9-11.

ної бібліотечної програми Інституту відкритого суспільства (Будапешт)⁶. Кінцевим результатом цього проекту буде створення страхового фонду копій на особливо цінні документи й документи з потенційно недовговічною основою для збереження інформації та захисту оригіналу від пошкоджень або втрати у непередбачених ситуаціях.

Створення страхового фонду дасть змогу усунути існуючу суперечність між двома функціями діяльності Бібліотеки, що виключають одна одну. Йдеться про забезпечення довготермінової збереженості

документів та забезпечення їх загальнодоступності. Водночас робота з мікроносіями, яка поступово перетворюватиметься на самостійну галузь функціонування НБУВ, породжуватиме нові проблеми, пов'язані з недостатньою довговічністю мікроносіїв; вимогами контролю якості плівкових матеріалів та технологій обробки й реставрації; з необхідністю стандартизації технічних умов зберігання. У зв'язку з цим слід передбачити появу в недалекому майбутньому нового для установи напряму в стратегії збере-

ження фондів - забезпечення збереженості нетрадиційних носіїв інформації в процесах приймання, обробки, зберігання та використання мікроформ.

Успішність реалізації сьогоднішніх і передбачуваних стратегічних напрямів політики збереження фондів у НБУВ певною мірою залежатиме від раціонального використання наявних засобів та ресурсів збереження, а також від ефективності пошуку джерел додаткового фінансування цієї форми діяльності.

Обсяг робіт, виконаних виробничими відділами ЦКР (1993-1997)

Відділ	Вид робіт		Обсяг робіт, одиниць		
Відділ реставрації	Реставрація	книжних аркушів	58878		
		аркушевого матеріалу (60x40 см)	1841		
		оправ	400		
	Виготовлення оправ		732		
Відділ оправи	Виготовлення	книг	22354		
			оправ	газетних комплектів	«на прокол» та «на пропил»
		зі шиттям окремих зшитків		351	
		нотних видань		1792	
		напівшкіряних та шкіряних	257		
		папок	535		
	Реставрація аркушів	книг	146085		
		газет	316		
	Обробка в дезкамері документів			24437	

⁶ Бровкін А. Довгострокова програма створення страхового фонду унікальних колекцій на базі сучасного мікрофільмуючого комплексу // Бібліотеки та асоціації в світі, що змінюється: нові технології та нові форми співробітництва: Матеріали 5-ї Ювілейної міжнародної конференції «Крим-98» (Судак, 6-14 червня 1998 р.). - М., 1998. - Т.2. - С.515-517.